

Kamil Czyż

Spółeczeństwo obywatelskie jako wyznacznik państwa demokratycznego

Spółeczeństwo obywatelskie, organizacja pozarządowa, to hasła, które przy próbach ich zdefiniowania i dookreślenia bardzo często uzyskują bardzo wąską definicję i sprowadzają do ich zawężeniem jedynie do formy aktywności społecznej, jakiej przejawy możemy coraz wyraźniej obserwować wśród społeczeństw państw europejskich. Jednak społeczeństwo obywatelskie to coś znacznie bardziej obszernego. Celem niniejszego tekstu jest próba wyjaśnienia pojęcia społeczeństwa obywatelskiego i wpływu, jaki na jego kształtowanie wywiera działalność organizacji pozarządowych. Znaczny nacisk położony został na wyjaśnienie podstawowych funkcji społeczeństwa obywatelskiego oraz przedstawienie jego relacji z państwem i narodem. Całość uzupełniona jest o zarys historyczny, który pozwala zrozumieć mechanizmy tworzenia społeczeństwa obywatelskiego na przełomie wieków. To ważny element, jako że zbyt często społeczeństwo obywatelskie utożsamiane jest wyłącznie z aktywnością mającą miejsce w dzisiejszych czasach. Tymczasem, jak pokazuje historia, przejawy takiej działalności, choć na mniejszą skalę, występowały nawet w średniowiecznej Europie. I choć odbiegały znacząco od aktualnych standardów, warto zwrócić na nie uwagę, ponieważ świadczą dobitnie, że już od dawna ludzie próbowali się

jednoczyć, aby koncentrować swą aktywność na korzystnych dla danej grupy społecznej posunięciach.

1. Definicja społeczeństwa obywatelskiego i jego funkcje

Spółeczeństwo obywatelskie to termin, który coraz częściej pojawia się w dyskusji nad tworzeniem i stabilizacją demokratycznego ustroju państwowego.

Istnieje wiele definicji społeczeństwa obywatelskiego, aczkolwiek tym, co łączy większość z nich jest stwierdzenie, iż stanowi ono część przestrzeni społecznej, która jest autonomiczna wobec państwa i złożona z dobrowolnie współdziałających, zrzeszonych jednostek¹. Definicja społeczeństwa obywatelskiego, stosowana między innymi przez Bank Światowy, zakłada, że społeczeństwo takie utożsamia się z grupami bądź organizacjami (formalnymi lub nieformalnymi), które, działając niezależnie od struktur państwa, promują zróżnicowane interesy społeczne². Społeczeństwo obywatelskie można nazwać pośrednikiem pomiędzy jednostką a społeczeństwem, obywatelem a państwem. Swoją rolę wypełnia ono poprzez działalność organizacji i zrzeszeń, która jest przejawem aktywności i zaspokajania potrzeb ludzkich. Umożliwia to człowiekowi zaspokojenie jednej z ważniejszych potrzeb – potrzeby samorealizacji i uzyskania aprobaty u innych³. Z tego powodu można stwierdzić, iż społeczeństwo obywatelskie może dobrze wykształcić

¹ A. Antoszewski, *Spółeczeństwo obywatelskie a proces konsolidacji demokracji*, [w:] A. Czajkowski, L. Sobkowiak (red.), *Studia z teorii polityki*, t. 3, Wyd. Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 2000, s. 9.

² M. Witkowska, A. Wierzbicki (red.), *Spółeczeństwo obywatelskie*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2005, s. 9.

³ Tamże, s.10

się tylko w państwie, w którym podstawowe potrzeby społeczeństwa są już w pewnym stopniu zaspokojone, bowiem potrzeby samorealizacji oraz uznania znajdują się na samym szczycie piramidy potrzeb Masłowa. Oznacza to, że ich realizacja jest możliwa dopiero po zapewnieniu realizacji podstawowych potrzeb niższego szczebla.

Pojawia się jednak wątpliwość, czy każdy przejaw dobrowolnej zbiorowej aktywności, który nie jest powiązany z bezpośrednim uczestnictwem w życiu politycznym, bądź w grze rynkowej, stanowi dowód na istnienie społeczeństwa, które można nazwać obywatelskim. Odpowiedzią na to pytanie może być stwierdzenie Z. Pełczyńskiego, iż społeczeństwo obywatelskie stanowi wspólnotę, która oparta jest na zobowiązaniu jednostek do działania na rzecz dobra wspólnego, zobowiązaniu wynikającym ze zbiorowej samoświadomości. Wynika z tego, że celem formowania społeczeństwa obywatelskiego jest nie tylko umożliwienie jego uczestnikom zaspokojenia własnych potrzeb, ale także dostrzeżenie, że indywidualne dobro zależy także od innych. To z kolei prowadzi do ukształtowania się społecznej solidarności⁴.

Pojęcie społeczeństwa obywatelskiego ma z pewnością multidyscyplinarny charakter. Ujęcie filozoficzne pozwala stwierdzić, że jest to wartość pożądana, którą należy umacniać, odnawiać lub rozwijać⁵.

Pojęcie to można także zdefiniować poprzez wyodrębnienie pewnych cech, charakterystycznych dla społeczeństwa obywatelskiego. Jedną z najważniejszych cech tego typu społeczeństwa jest

⁴ A. Antoszewski, *Spoleczeństwo...*, dz. cyt., s. 10-11.

⁵ M. Witkowska, A. Wierzbicki (red.), *Spoleczeństwo...*, dz. cyt., s. 10.

fakt, iż umożliwia ono włączenie się jednostki do działalności ekonomicznej, kulturalnej, domowej, stowarzyszeniowej, która rozwija się w środowiskach lokalnych i, co najważniejsze, nie jest ograniczona przez naciski władzy państwowej. Cechą społeczeństwa obywatelskiego a jednocześnie warunkiem jego zaistnienia jest więc dobrowolność. Nikt nie może zmuszać ludzi do brania aktywnego udziału w życiu ich społeczności. Jedynie poprzez odpowiednią działalność informacyjną możliwe jest zwiększenie świadomości społecznej w tym zakresie, a co za tym idzie, zainteresowanie większej grupy ludzi uczestnictwem w tworzeniu społeczeństwa obywatelskiego.

Sposobem dookreślenia definicji społeczeństwa obywatelskiego jest także stwierdzenie, że aktywność, którą cechuje dobrowolność, może być postrzegana jako przejaw istnienia tego społeczeństwa, tylko i wyłącznie wtedy, gdy jest to aktywność odbywająca się w granicach prawa⁶. Pozwala to wykluczyć poza społeczeństwo obywatelskie formy niewymuszonej przez państwo aktywności zbiorowej, które nie są zgodne z prawem (na przykład podpalanie świątyń muzułmańskich we Francji w 2005 roku). Od tego łatwo można przejść do zdefiniowania kolejnej cechy społeczeństwa obywatelskiego. Jest to fakt, że społeczeństwo to jest w założeniu tolerancyjne i otwarte na racjonalne argumenty, a także inne kultury. Nie ma w nim miejsca na jakiegokolwiek formy dyskryminacji, a kluczem do sukcesu jest poszanowanie praw równości i wzajemne zrozumienie⁷. Społeczeństwo obywatelskie, funkcjonujące w demokracji,

⁶ A. Antoszewski, *Społeczeństwo...*, dz. cyt., s. 13.

⁷ M. Witkowska, A. Wierzbicki (red.), *Społeczeństwo...*, dz. cyt., s. 10.

musi więc uporać się ze zjawiskami będącymi formą ekspresji politycznej, jak nacjonalizm, fundamentalizm religijny, radykalny antyklerykalizm, przesłanki autorytarne zachowania.

Te zachowania, których ujawnienie jest możliwe w państwie demokratycznym, stanowią jednak zaprzeczenie idei społeczeństwa obywatelskiego⁸. Istotą koncepcji obywatelstwa jest bowiem równość i brak dyskryminacji, a wszelkie przejawy dyskryminacji, przynajmniej z założenia, powinny być eliminowane.

Pluralizm społeczeństwa obywatelskiego to podstawa jego funkcjonowania⁹. Bez różnorodności poglądów i otwartości na inne wartości w ogóle nie można by mówić o tym społeczeństwie. Rozwój poczucia „obywatelskości” w społeczeństwie może być jednak hamowany przez bierność polityczną i społeczną, niechęć jednostek do uczestniczenia w życiu społeczności, której są integralnymi częściami¹⁰.

Według R. D. Putnama społeczeństwo obywatelskie zdefiniować można w kategoriach zaufania, równości i współpracy. Dla zaistnienia społeczeństwa obywatelskiego konieczni są aktywni obywatele, a także stosunki polityczne i społeczne oparte na zaufaniu i współpracy¹¹.

E. Shills¹² przedstawia z kolei społeczeństwo obywatelskie jako jedną z części triady, którą tworzą także ekonomia i państwo. Według niego społeczeństwo obywatelskie posiada zbiorową, akcep-

⁸ A. Antoszewski, *Spoleczeństwo...*, dz. cyt., s. 13.

⁹ Tamże, s.11

¹⁰ M. Witkowska, A. Wierzbicki (red.), *Spoleczeństwo...*, dz. cyt., s. 10.

¹¹ R. D. Putnam, *Demokracja w działaniu. Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, Wyd. Znak, Kraków 1995, s. 31-32.

¹² Socjolog z Uniwersytetu Chicago w Stanach Zjednoczonych.

towaną przez większość jego uczestników, samoświadomość o charakterze poznawczym i normatywnym. Samoświadomość poznawcza zapewnia możliwość identyfikacji z innymi i egzystencji w zmieniającej się rzeczywistości¹³.

Wyróżnić można sześć warunków niezbędnych do realizacji społeczeństwa obywatelskiego, bez względu na rodzaj jego definicji. Do warunków tych zaliczamy: fakt, iż władza pochodzi od narodu, który sprawuje rządy pośrednio lub bezpośrednio; każdy rodzaj władzy ma zakres kompetencji określony przez prawo i musi w ramach tego prawa podejmować działania; konstytucja ma większą moc prawną w stosunku do innych ustaw; normy międzynarodowe mają większą moc niż prawo krajowe; prawo jest jasne dla obywateli i uwzględnia ich interesy; istnieje system ochrony praw człowieka i wolności obywatelskich¹⁴. To warunki, których spełnienie umożliwia zaistnienie społeczeństwa obywatelskiego, które z kolei stanowi ważny element w funkcjonowaniu państwa demokratycznego.

Znalazły one swoje odbicie także w prawodawstwie Unii Europejskiej. Zaliczają się bowiem do kryteriów kopenhaskich, które muszą spełnić nowowstępujące do Unii Europejskiej kraje. Wśród kryteriów politycznych wyróżnić można między innymi takie jak poszanowanie praw człowieka, istnienie instytucji gwarantujących stabilną demokrację, rządy prawa, poszanowanie i ochronę praw mniejszości¹⁵. Co za tym idzie wyznaczane są w świecie pewne standardy, bez których spełnienia nie można w pełni uczestniczyć w

¹³ M. Witkowska, A. Wierzbicki (red.), *Społeczeństwo...*, dz. cyt., s. 11.

¹⁴ Tamże, s. 12

¹⁵ J. Barcz (red.), *Prawo Unii Europejskiej. Prawo materialne i polityki*, Wyd. Prawo i Praktyka Gospodarcza sp. z o.o., Warszawa 2003, s. 656.

życiu politycznym i społecznym na arenie międzynarodowej. To z kolei służy budowie społeczeństwa obywatelskiego, które w innych warunkach nie ma możliwości w pełni zaistnieć. Można więc stwierdzić, iż społeczeństwo takie stanowi wyznacznik demokratycznego państwa.

Warto podkreślić także fakt, iż społeczeństwo obywatelskie spełnia szereg funkcji, wśród których jako najważniejsze wymienić należy funkcje: edukacyjną, socjalizacyjną, ekspresyjną, ochronną, kontrolną i organizatorską. Sprawna i skuteczna realizacja tych funkcji pozwala na kształtowanie i umocnienie społeczeństwa obywatelskiego.

Oprócz wielu przesłanek, których istnieniem można mierzyć skalę oraz kondycję społeczeństwa obywatelskiego w danym kraju, właśnie istnienie organizacji pozarządowych i ich aktywność, są najważniejsze, gdyż ukazują zaangażowanie jednostek społeczeństwa w życie całej wspólnoty. Zatem prawidłowa realizacja funkcji organizatorskiej jest przede wszystkim gwarantem sukcesu w budowie i rozwoju społeczeństwa obywatelskiego.

2. Społeczeństwo obywatelskie a państwo i naród

Relacja społeczeństwo obywatelskie – państwo to inaczej odniesienie idei i działalności jednostek tworzących to społeczeństwo do instytucji państwowych. Można przyjąć, iż na społeczeństwo obywatelskie składa się pięć elementów, które nawiązują do warunków, bez których społeczeństwo takie nie może zaistnieć. Są to: ograniczona i odpowiedzialna przed suwerenem, czyli społeczeństwem, władza państwowa; rządy prawa; sfera publiczna (arena

społeczna nastawiona na racjonalną debatę publiczną z udziałem wszystkich zainteresowanych obywateli); system rynkowy wolny od korupcji oraz dobrowolne stowarzyszenia¹⁶. Te czynniki pozwalają odnieść społeczeństwo obywatelskie do państwa, a takie odniesienie musi być możliwe, gdyż jedno bez drugiego nie może zaistnieć i poprawnie funkcjonować.

Jeszcze w XVIII wieku nie istniało pojęcie społeczeństwa obywatelskiego we współczesnym tego wyrażenia znaczeniu. Nie rozróżniano państwa od społeczeństwa i dopiero pod koniec XVIII wieku zaczęto wyróżniać działanie społeczeństwa w sferze pozapolitycznej, niepaństwowej. Można wyróżnić dwa aspekty definicji społeczeństwa obywatelskiego: społeczeństwo obywatelskie obejmujące instytucje społeczno-polityczne, a więc władzę, instytucje ekonomiczne oraz organizacje społeczne; oraz społeczeństwo obywatelskie nie obejmujące instytucji państwowych¹⁷. Ten drugi aspekt, wykluczający państwo poza granice społeczeństwa obywatelskiego, jest znacznie bardziej popularny, gdyż podkreśla on swoistą „apolityczność” społeczeństwa obywatelskiego.

Większość opinii, funkcjonujących w dzisiejszych czasach, zakłada, że państwo i społeczeństwo to dwa odmienne elementy, które jednak pozostają w pełnym kontakcie. Według E. Wnuka-Lipińskiego, społeczeństwo obywatelskie to jakby pośrednik między państwem a społeczeństwem¹⁸.

¹⁶ V. M. Perez-Diaz, *Powrót społeczeństwa obywatelskiego w Hiszpanii*, Wyd. Znak, Kraków 1996, s. 5.

¹⁷ M. Witkowska, A. Wierzbicki (red.), *Społeczeństwo...*, dz. cyt., s. 13.

¹⁸ E. Wnuk-Lipiński, *Demokratyczna rekonstrukcja z socjologii radykalnej zmiany społecznej*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 1996, s. 98-100.

Państwo wobec społeczeństwa obywatelskiego może być albo aparatem przymusu i wtedy za przejaw społeczeństwa obywatelskiego; przy braku demokratycznych reguł, uznamy działanie opozycji; albo dostarczycielem usług. Państwo i społeczeństwo obywatelskie powinny współdziałać na zasadzie partnerstwa, w którym obydwaj partnerzy wzajemnie się wspomagają, ale i kontrolują swoje poczynania¹⁹.

Wyróżnić można trzy rodzaje społeczeństwa obywatelskiego ze względu na jego stosunek do państwa i jego instytucji. Są to: społeczeństwo przedpaństwowe, które oparte jest na powiązaniach jednostek przed powstaniem organizmu państwowego. Celem jego jest zaspokajanie potrzeb jednostek, które właśnie po to się organizują.

Drugi rodzaj to społeczeństwo antypaństwowe, które wykształcić się może w kraju rządzonym niedemokratycznie, w którym nie ma miejsca na legalną, bądź zupełnie niezależną opozycję. Władza jest narzucona, a działania społeczeństwa obywatelskiego są ukierunkowane na osłabienie struktur takiego państwa. Cel ten, z punktu widzenia przedstawicieli władzy, jest oczywiście postrzegany jako negatywny i konieczny do zwalczania.

Spółeczeństwo postpaństwowe, w odróżnieniu od dwóch wcześniej wymienionych, istnieje na razie tylko w teorii. Najbardziej zbliża się ono do koncepcji „apolityczności” społeczeństwa obywatelskiego i zakłada zupełny brak potrzeby istnienia jakiegokolwiek władzy państwowej.

¹⁹ M. Witkowska, A. Wierzbicki (red.), *Spółeczeństwo...*, dz. cyt., s. 14-15.

Bez względu jednak na koncepcję, rodzaj społeczeństwa obywatelskiego w odniesieniu do jego relacji z państwem, można stwierdzić, iż posiada ono zdolność do samorealizacji, co sprzyja zmniejszeniu dystansu pomiędzy władzą a obywatelem²⁰.

J. Szacki twierdzi, iż „społeczeństwo obywatelskie nie jest tworem, który ma być przeciwstawiony państwu, wręcz przeciwnie, „w warunkach demokratycznego państwa, jest ono niezbędnym warunkiem osiągnięcia konsolidacji demokracji”²¹.

Relacje pomiędzy jednostką a społeczeństwem obywatelskim, czyli pewną wspólnotą, do której ta jednostka należy, przekładają się niewątpliwie na kształtowanie się więzi na linii człowiek-wspólnota narodowa. Każdy człowiek stanowi bowiem część jakiegoś narodu. Wspólnota, jaką jest naród, stwarza swoim członkom możliwości rozwoju, a z drugiej strony działalność ludzi wpływa na dobro wspólne i umacnia tę wspólnotę i więzi pomiędzy jej członkami²².

3. Zarys historii społeczeństwa obywatelskiego i jego koncepcje w myśli społeczno-politycznej

Społeczeństwo obywatelskie nie pojawiło się nagle, jest ono wynikiem długoletnich procesów. Pomimo faktu, iż w historii istniały okresy, kiedy w ogóle nie rozpoznawano tego terminu, społeczeństwo to ma długą historię. Miały na nie wpływ zarówno indywidualny rozwój świadomości ludzkiej, która pozwalała każdej jednostce uważać się za pełnowartościowego członka wspólnoty, uczestniczą-

²⁰ Tamże, s. 15.

²¹ A. Antoszewski, *Społeczeństwo obywatelskie...*, dz. cyt., s. 11-12.

cego w jej kształtowaniu i rozwoju; jak i rozwój instytucji politycznych państwa, które gwarantowały zapewnienie suwerenności narodu i jego demokratycznej kontroli nad władzą. Z tego powodu można stwierdzić, iż społeczeństwo obywatelskie, choć być może nie do końca we współczesnej formie, istniało odkąd zaczęły się pojawiać organizmy państwowe²³.

Rozważania na temat rozwoju demokracji, której towarzyszył także rozwój społeczeństwa obywatelskiego, warto zacząć od czasów starożytnych. Już bowiem w antycznej Grecji pojawiały się różne instytucje państwowe, a decyzje polityczne zapadały w wyniku dyskusji i wymiany poglądów. Oczywiście podział mieszkańców na posiadających prawa polityczne i pozbawionych tych praw, skutecznie utrudniał im udział w podejmowaniu decyzji²⁴.

W Rzymie wpływ społeczeństwa na politykę także podlegał różnego rodzaju ograniczeniom (podział na plebejuszy i patrycjuszy) i zmieniał się wraz z rozwojem i regresją państwa²⁵.

Pomimo faktu, że udział mieszkańców w procesie decyzyjnym dotyczącym losu ich państw był ograniczony w stosunku do dzisiejszych możliwości, należy stwierdzić, iż stanowiło to ważny początek budowy społeczeństwa, które w późniejszym okresie będzie nazywane społeczeństwem obywatelskim.

Kiedy Europa weszła w okres feudalizmu, oparty na grupach suwerenów i wasali, trudno było dostrzec w ówczesnych społeczeństwach

²² M. Witkowska, A. Wierzbicki (red.), *Spoleczeństwo...*, dz. cyt., s. 16.

²³ Tamże, s. 25.

²⁴ Tamże, s. 27.

²⁵ J. B. Duroselle, *Historia Narodów Europy*, Wyd. Bertelsmann Publishing, Warszawa 1996, s. 58-59.

czeństwach jakiegokolwiek znamiona „obywatelskości”. Aczkolwiek, choć ustroj ówczesnych państw z początku nie zakładał jakiegokolwiek możliwości wpływania mieszkańców na ich politykę, z biegiem czasu wykształciły się pewne mechanizmy, które ten wpływ, choć w ograniczonym stopniu zapewniały. Zaliczyć do nich można przede wszystkim fakt konsultowania przez władcę decyzji z gronem doradców, rekrutujących się z możliwych, oraz wywalczenie przez pewne grupy społeczne przywilejów, ograniczających w pewnym stopniu monarchę.

Koniec średniowiecza i początek monarchii stanowej to z pewnością moment, kiedy społeczeństwo zaczyna przeobrażać się w grupy zbieżnych interesów, czyli stany. Pojawiają się prawa, które służyć mają przede wszystkim ochronie wywalczonych przez stany przywilejów. Szlachta szybko jednak dochodzi do wniosku, że zamiast stawiać opór królowi w razie ograniczania przez niego przywilejów, lepiej jest posiadać instrumenty, przy pomocy których można kontrolować monarchę. Pojawiały się różnego rodzaju zjazdy i zgromadzenia, które z biegiem czasu przekształciły się w parlamenty. Na początku jednak dostęp do tej formy kontroli władzy i pomocy w jej sprawowaniu, posiadali nieliczni, najbogatsi obywatele²⁶.

Absolutyzm w Europie, czyli wieki XVII i XVIII, to okres, kiedy w zasadzie nie było miejsca na funkcjonowanie społeczeństwa obywatelskiego²⁷. Jedynym przejawem jego działalności były, w początkach panowania władców absolutnych liczne bunty i protesty społeczne przeciw tej formie sprawowania władzy.

²⁶ M. Witkowska, A. Wierzbicki (red.), *Spoleczeństwo...*, dz. cyt., s. 30-31.

²⁷ J. B. Duroselle, *Historia...*, dz. cyt., s.219-221.

Oświecenie to epoka, w której idee społeczeństwa obywatelskiego zaczęły się krystalizować. U ich podstaw legły przede wszystkim oświeceniowe założenia ideowe. Indywidualizm zakładał, że najważniejsza jest jednostka i państwo istnieje po to, by zaspokajać jej potrzeby. Racjonalizm to uznanie wolności i rozumu za wartości solidarne²⁸.

W Oświeceniu pojawiają się na świecie pierwsze konstytucje (Stany Zjednoczone, Polska, Francja) oraz partie polityczne (Wielka Brytania). I pomimo faktu, iż wszystkie te działania są jeszcze ograniczone i nie umożliwiają wszystkim włączenia się w nie (cenzusy), to świadczą o kształtowaniu się w społeczeństwie postaw obywatelskich. Coraz częściej mówi się o prawach jednostki, czego przejawem jest na przykład uchwalenie we Francji Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela. Konstytucje gwarantują nie tylko podstawowe prawa obywatela, ale także, jak Konstytucja Stanów Zjednoczonych, zapobiegają nadużyciom władzy²⁹.

W kolejnych latach następuje demokratyzacja ustrojów, jako że społeczeństwo obywatelskie w niezakłócony sposób może rozwijać się tylko w warunkach demokracji. Na początku XIX wieku zniesione zostają cenzusy ograniczające dostęp do polityki a na początku XX wieku następuje emancypacja polityczna kobiet, rozszerza się zatem grupa ludzi, mających prawo do uczestniczenia we władzy³⁰. Wzrasta popularność partii politycznych i związków za-

²⁸ M. Witkowska, A. Wierzbicki (red.), *Spoleczeństwo...*, dz. cyt., s. 33-34.

²⁹ G. Parker (red.), *Ilustrowana historia świata*, Wyd. Świat Książki, Warszawa 1995, s. 379.

³⁰ M. Witkowska, A. Wierzbicki (red.), *Spoleczeństwo...*, dz. cyt., s. 33.

wodowych. Ludzie zdają sobie sprawę, że tylko działając wspólnie z innymi dla dobra całości, są w stanie poprawić także swoją sytuację.

Okres międzywojenny wiąże się natomiast z dalszym rozwojem społeczeństwa obywatelskiego w jednych krajach, ale także z pojawieniem się wrogich takiemu społeczeństwu zjawisk w innych, jak totalitaryzm, faszyzm, nazizm. Te właśnie przyczyny doprowadzają do wybuchu II wojny światowej.

Po wojnie, w państwach Europy Zachodniej i Ameryki Północnej zaczyna się żmudny proces odbudowy i umocnienia społeczeństwa obywatelskiego. Z kolei państwa znajdujące się, w wyniku powojennych układów, za „żelazną kurtyną” muszą jeszcze poczekać na wykształcenie się nie tylko społeczeństwa obywatelskiego, ale także w pełni demokratycznego ustroju.

U końca XX wieku idea społeczeństwa obywatelskiego w państwach Europy Środkowej i Wschodniej pojawia się jako wyraz opozycji wobec systemu komunistycznego, jako idea antypaństwa³¹. Wykształca się tu więc typ społeczeństwa antypaństwowego, jako że władza uznana zostaje przez to społeczeństwo za władzę narzuconą. Z początku społeczeństwo obywatelskie w tych krajach przybiera raczej postać ruchu społecznego, niż instytucji wspomagającej działania państwa³².

Według P. Ogrodzińskiego idea społeczeństwa obywatelskiego ewoluuje w Europie Środkowej i Wschodniej. Najpierw bowiem pojawia się „społeczeństwo ułomne”, którego celem są działania antysystemowe; potem „etyczne społeczeństwo” stawia sobie za

³¹ J. Szacki, *Liberalizm po komunizmie*, Wyd. Znak, Kraków 1994, s. 116.

³² A. Antoszewski, *Społeczeństwo...*, dz. cyt., s. 16.

cel organizację „samoograniczającej się rewolucji”, bądź, jak to określa Vaclav Havel – „niepolitycznej polityki”; a potem, po obaleniu systemu, następuje transformacyjna faza społeczeństwa obywatelskiego i tu pojawia się konflikt co do wizji dalszego jego rozwoju³³.

Upadek radzieckiego komunizmu stanowi element szerokiego procesu demokratyzacji³⁴, ale nie przychodzi ona łatwo i szybko.

Za ważną cechę, charakterystyczną dla społeczeństwa w krajach postkomunistycznych, podczas przechodzenia do demokracji, uznać należy traktowanie państwa jako adresata roszczeń grup interesów. Brakuje przekonania, że należy działać na rzecz dobra wspólnego, co jest podstawą funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego. Jest to w dużej mierze spowodowane faktem, iż podczas zmiany ustroju z socjalistycznego na demokratyczny, zmianie ulega szereg czynników kształtujących społeczeństwo (rozliczenie z przeszłością, zmiana gospodarki na rynkową) i nie ma miejsca na poważną dyskusję o rozwoju poczucia „obywatelskości” wśród członków tego społeczeństwa³⁵.

Można stwierdzić, iż historia społeczeństwa obywatelskiego jest w istocie historią kształtowania się demokracji, co jeszcze dobitniej potwierdza konieczność ich współistnienia.

4. Kształtowanie się społeczeństwa obywatelskiego w Polsce

³³ P. Ogrodziński, *Pięć tekstów o społeczeństwie obywatelskim*, Wyd. ISP PAN, Warszawa 1991, s. 68-75.

³⁴ G. Parker (red.), *Ilustrowana...*, dz. cyt., s. 464.

³⁵ A. Antoszewski, *Spoleczeństwo...*, dz. cyt., s. 18.

Początki społeczeństwa obywatelskiego w Polsce to przede wszystkim powstanie demokracji szlacheckiej pod koniec XIV wieku. Wtedy to, po wygaśnięciu dynastii Piastów, tron polski przeszedł we władanie Ludwika Węgierskiego. Z powodu braku męskiego potomka, król musiał uzyskać zgodę szlachty na objęcie po jego śmierci tronu przez córkę lub żonę. Zgody udzielono, niemniej jednak ceną za nią było nadanie szlachcie przywileju koszyckiego (ulgi podatkowe). Władza króla była zatem ściśle uzależniona od woli szlachty. Ta zależność umocniła się jeszcze kiedy nastąpił okres monarchii elekcyjnej, gdy nowy władca musiał się zobowiązać do przestrzegania obowiązujących dotychczas praw i przywilejów. Zatem to szlachta była grupą społeczną o decydującym głosie w sprawie stanowienia praw. Potwierdzała to między innymi konstytucja „nihil novi”, według której król musiał mieć zgodę sejmu na wydanie każdej nowej ustawy³⁶.

Po znalezieniu się Polski pod zaborami, liczne kampanie i powstania przeciwko zaborcom sprzyjały rozwojowi świadomości politycznej wśród Polaków. Nie miało to jednak na celu rozwiązania ewentualnych problemów ustrojowych niepodległego kraju, ale zachęcanie do walki o tę niepodległość³⁷.

Okres międzywojenny to, z jednej strony rozwój społeczeństwa obywatelskiego w latach 1918-1926, zaistnienie możliwości uczestnictwa w życiu politycznym, gospodarczym i społecznym szerokim rzeszom obywateli, demokratycznie wybierany parlament, prawo zrzeszania się w partie polityczne i organizacje społeczne; a z

³⁶ M. Witkowska, A. Wierzbicki (red.), *Spoleczeństwo...*, dz. cyt., s. 41.

³⁷ Tamże, s. 44.

drugiej to lata 1926-1939, kiedy po przewrocie majowym 1926 roku konstytucji kwietniowej z roku 1935 dochodzi do zerwania ze społeczeństwem obywatelskim i demokracją, zniesienia zasady suwerenności narodu i równości wszystkich jednostek oraz prześladowania opozycji politycznej³⁸.

Lata powojenne nie były zbyt sprzyjającym okresem dla tworzenia się i funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego. Wyrazem jego aktywności, jako społeczeństwa antypaństwowego, było z pewnością słuchanie audycji sekcji polskiej Radia Wolna Europa. Na uczelniach toczono dyskusje w ramach Klubów Krzywego Koła a w zakładach pracy aktywnie zaczęły działać środowiska robotnicze. To doprowadzało często do strajków (1956, 1970), krwawo tłumionych przez ówczesne władze. Licznie odbywały się także manifestacje studenckie (na przykład w 1968 roku po zakazie grania spektaklu „Dziady” w reżyserii Kazimierza Dejmka). Strajki i protesty społeczne, jakie wówczas wybuchały, były świadectwem zaangażowania społeczeństwa, które zdawało sobie sprawę z konieczności przeciwstawienia się komunistycznej władzy. Powstawały organizacje (KOR, KPN, ROPCiO), których działalność była często nielegalna, a których celem była działalność wydawnicza i aktywność w obronie represjonowanych przez władze opozycjonistów³⁹. Jednak najbardziej znaną spośród nich była „Solidarność”, związek zawodowy, który wywarł olbrzymi wpływ na obalenie struktur państwa realnego socjalizmu w Polsce. „Solidarność” to przykład masowego ruchu oporu społecznego, do którego należało bardzo wielu

³⁸ A. Ajnenkiel, *Polskie konstytucje*, Wyd. WSiP, Warszawa 1991, s. 246-251.

³⁹ M. Witkowska, A. Wierzbicki (red.), *Spoleczeństwo...*, dz. cyt., s. 45.

kontestatorów rzeczywistości. Był to również wyraz poczucia „obywatelskości” w społeczeństwie, które nie akceptowało swojej władzy.

Po wprowadzeniu stanu wojennego 13 grudnia 1981 roku zdelegalizowano utworzoną nieco ponad rok wcześniej „Solidarność”, a jej członków spotkały liczne represje. Jednak pod koniec lat osiemdziesiątych, po kolejnych wybuchach niezadowolenia społecznego, władza zdała sobie sprawę, iż niemożliwe jest dalsze utrzymywanie ustroju nieakceptowanego przez tak wielu ludzi. W lutym 1989 rozpoczęły się przełomowe dla historii Polski obrady Okrągłego Stołu, w których uczestniczyli przedstawiciele władz i demokratycznej opozycji.

Przemiany, zachodzące wówczas w Europie Środkowej i Wschodniej, dały możliwość rozwoju społeczeństwa obywatelskiego na taką skalę, jaka już wcześniej miała miejsce poza „żelazną kurtyną”. Przemiany wówczas zapoczątkowane trwają do dziś, służąc umocnieniu instytucji państwa demokratycznego.

5. Znaczenie organizacji pozarządowych dla budowy społeczeństwa obywatelskiego

Organizacje pozarządowe, ich działalność i aktywność w różnych sferach życia społecznego niewątpliwie stanowią podstawę funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego.

Ich rolą powinno być przede wszystkim: zaspokajanie potrzeb społecznych i indywidualnych, kształtowanie czynnej postawy obywatelskiej, tworzenie III sektora, w którym realizowane są zadania, którym mało uwagi poświęca sektor publiczny, tworzenie

mechanizmów współdziałania społeczeństwa i państwa w rozwiązywaniu różnego typu problemów dotyczących wielu grup społecznych⁴⁰.

Odrębną kwestię stanowią motywy, jakie skłaniają ludzi do angażowania się w działalność społeczną. Niektórzy nie mają ochoty uczestniczyć w działalności na rzecz innych, gdyż nie widzą w tym żadnego sensu, a przede wszystkim korzyści dla siebie. Pozostali natomiast, traktują działalność społeczną jako kolejną okazję do rozwijania siebie.

Jeśli jednak aktywność ludzka wykracza poza realizację jedynie własnych potrzeb, to nazywamy ją wtedy działaniem prospołecznym. Jest to działanie zmierzające do zmiany otaczającej daną jednostkę rzeczywistości⁴¹. Czynnikiem motywującymi do takiej aktywności mogą być: zabezpieczenie interesu zbiorowego, poparcie idei lub wartości, kreowanie pozycji społecznej (na przykład działalność w młodzieżówce partii politycznej), zaspokajanie ambicji.

Istnieje możliwość dokonania podziału czynników motywacyjnych na te zorientowane na własne dobro i na dobro ogólne. Do pierwszej grupy zaliczyć należy motywy: własnego interesu (próby załatwienia własnych spraw przez zaangażowanie w daną działalność), zdobywania doświadczeń zawodowych (na przykład ochotnicza praca, która dobrze wygląda w życiorysie, a

⁴⁰ W. Toczyski, *Rola organizacji pozarządowych w odrodzeniu społeczeństwa obywatelskiego*, [w:] M. Załuska, J. Boczoń (red.), *Organizacje pozarządowe w społeczeństwie obywatelskim*, Wyd. Śląsk, Warszawa 1984, s. 14-15.

⁴¹ M. Załuska, *Spoleczne uwarunkowania angażowania w działalność organizacji pozarządowych*, [w:] M. Załuska, J. Boczoń (red.), *Organizacje...*, dz. cyt., s. 74.

ponadto uczy), zobowiązania (na zasadzie spłaty długu wobec organizacji bądź grupy ludzi, którzy nam pomogli, na przykład uczestniczenie dzieci, które ucierpiały w wypadku samochodowym, w zbiórce pieniędzy podczas akcji Wielkiej Orkiestry Świątecznej Pomocy), potrzeby towarzyskie (działanie tylko po to, by spotykać się w gronie dobrych znajomych), rozwój zainteresowań (na przykład miłośnicy wędkowania, modelarstwa).

Z kolei drugą grupę motywów stanowią bezinteresowny altruizm oraz interesowny altruizm. W zasadzie altruizm oznacza bezinteresowność, tak więc działalność społeczna o takich motywach jest ukierunkowana na pomaganie innym w zaspokajaniu ich potrzeb. Aczkolwiek istnieje także pojęcie interesownego altruizmu, które oznacza motywację do działania na rzecz innych, ale pod warunkiem, że ci „inni” należą do naszej zbiorowości⁴².

Jednak bez względu na rodzaj motywacji, jaka kieruje ludźmi, którzy włączają się w działalność społeczną, zawsze najważniejszym elementem tej działalności jest właśnie czynnik ludzki

O sile organizacji na pewno stanowią jej przywódcy. Przywództwo to umiejętność prowadzenia innych ku wytyczonym celom. To przede wszystkim predyspozycje do kierowania ludźmi, motywowania ich, charyzma, możliwość przekonania innych do zaproponowanych przez siebie rozwiązań oraz odpowiedzialność za prowadzoną organizację i jej sprawne funkcjonowanie. Każdy przywódca powinien posiadać motywację do podejmowania działań, w czym pomóc mu może współpraca z podwładnymi, umiejętne

wykorzystanie informacji, samodoskonalenie⁴³. Cechy i umiejętności dobrego przywódcy to przede wszystkim: sympatia do ludzi, otwartość, elastyczność, wrażliwość, ciekawość, umiejętność zarządzania, oceny potrzeb podwładnych, utrzymania władzy.

Równie ważnym elementem w działalności organizacji *non-profit* są wolontariusze. Podejmują się oni ochotniczej pracy, poświęcając swój czas ludziom, którymi zajmuje się ich organizacja. Najczęściej motywuje ich do tego osobista satysfakcja z pracy, ciekawość, chęć przeżycia czegoś do tej pory nieznanego.

Można wyróżnić trzy klasyfikacje jeśli chodzi o typologię funkcji organizacji pozarządowych. Pierwsza z nich oparta jest na hierarchii ludzkich potrzeb i wyróżnia następujące funkcje organizacji pozarządowych: funkcję afiliacyjną (realizacja potrzeby przynależności człowieka do grupy), funkcję integracyjną (potrzeba łączenia się) oraz funkcję ekspresyjną (możliwość samorealizacji)⁴⁴.

Druga klasyfikacja wymienia funkcje: wspomaganie rozwoju, przygotowującą człowieka do pełnienia ról społecznych lub zawodowych, urozmaicenia życia jednostki, upowszechniania wiedzy oraz rozwijania idei demokracji⁴⁵.

Z kolei trzecia typologia mówi o funkcjach: przeciwdziałania dehumanizacji otoczenia człowieka w społeczeństwie, swobody ofiarodawcy, jeśli chodzi o ukierunkowanie pomocy, zmniejszania ograniczeń w realizacji

⁴² J. Supińska, *Dylematy polityki społecznej*, Warszawa 1991, s. 135.

⁴³ M. Załuska, *Spoleczne...*, dz. cyt. s. 93-94.

⁴⁴ A. Kamiński, *Funkcje pedagogiki społecznej*, Warszawa 1982, s. 155-158.

⁴⁵ M. Winiarski, *Funkcje organizacji i stowarzyszeń społecznych w środowisku lokalnym*, [w:] T. Pilch, I. Lepalczyk (red.), *Pedagogika społeczna*, Warszawa 1993, s. 188-189.

potrzeb ludzkich, kontroli społecznej (łagodzenie konfliktów), a także regulacji podaży i popytu na usługi społeczne⁴⁶.

Bez względu na typologię funkcji, nawet bez zagłębiania się w temat działalności organizacji pozarządowych można stwierdzić, że stanowią one esencję społeczeństwa obywatelskiego i ich aktywność zawsze znacząco wpływa na umocnienie bądź osłabienie tego społeczeństwa, a, co za tym idzie, także demokracji.

*
* *

Spółeczeństwo obywatelskie ściśle powiązane jest z organizacjami pozarządowymi. Nie są to pojęcia tożsame ale istnienie jednego zjawiska warunkuje aktywność drugiego. Trzeci sektor wywiera silny wpływ na kształtowanie świadomości społecznej, która z kolei decyduje o tworzeniu i funkcjonowaniu NGOów. Władze, zarówno państwowe, jak i szefowie organizacji międzynarodowych, dostrzegając siłę tego sektora, angażują się w tworzenie porządku prawnego, który z jednej strony ułatwiać będzie działalność organizacji pozarządowych, z drugiej zaś sprawi, iż ich współpraca z sektorem publicznym przyczyni się do umacniania poczucia „obywatelskości”. Organizacje pozarządowe zakładane są przez obywateli w celu realizacji określonych celów. Najczęściej są to działania, które przyczyniają się do uzupełnienia bądź zastąpienia działań państwa w danej sferze. Te przejawy aktywności wywierają

⁴⁶ E. Leś, *Niepaństwowe podmioty polityki społecznej i siły postępowotwórcze w mikro-skali*, [w:] A. Piekara (red.), *Terenowa polityka społeczna*, Warszawa 1991, s. 216-220.

pozytywny wpływ na ustrój demokratyczny, bez względu na jego stopień *zaawansowania*.

Zarówno na państwie, jak i na obywatelach, ciąży obowiązek pielęgnowania współpracy, gdyż tylko wtedy możliwa jest realizacja podstawowych postulatów społeczeństwa obywatelskiego jako społeczeństwa świadomego, dbającego o swoich członków i przez to o cały naród.